

“Asrı” ve “Hür” Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Kadın Kimliğinin Dönüşümü

Hicret K. Toprak

Öz: “Kadın” ve “erkek” kimliklerinin toplumsal bir kategori olarak yeniden inşa edildiği 20. yüzyılın başlarından itibaren modern devletler, uluslaşma süreçlerinde “kadın bedeni”nin modernleş(tiril)mesi ve özgürleş(tiril)mesi sloganıyla yeni cinsiyet politikaları üretmeye yönelmiştir. Türkiye’nin Cumhuriyet tecrübesinde de benzer şekilde, hedeflenen toplum düzenine erişmek üzere inşa edilen yeni kadın kimliği, toplumsal reformların itici gücü olarak seferber edilmiştir. Tanzimat döneminden itibaren Batılılaşma hareketlerinin merkezinde yer alan ve yüksek bir misyon atfedilen kadın kimliğinin dönüşümünü Cumhuriyet döneminde devlet eliyle gerçekleştirilen daha somut ve radikal adımlar izlemiştir. Bu çerçevede erken Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen köklü reformların esaslı bir parçası da “asrı” ve “hür” “Türk kadını” idealidir. Bu makalede, Tanzimat’tan itibaren Batılılaşma çabalarının merkezinde yer alan kadın kimliğinin dönüşümü ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecinde kadına yüklenen rol ve misyon, modern ulus devlet ve laiklik politikaları açısından ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat, Cumhuriyet, kadın, kimlik, laiklik, kamusal alan, Türk modernleşmesi.

Abstract: Since the beginning of the 20th century when the identities of men and women were reconstructed as a social category, modern states have been directed to produce new gender policies in the processes of nationalization through the slogan of modernizing and liberating the female body. In the experience of the Republic of Turkey, this has also similarly been mobilized as the driving force of social reform by constructing a new female identity in order to reach the targeted new social order. Since the Tanzimat Era, the transformation of the female identity that had occurred at the center of Westernization movements and had been attributed to a lofty mission was followed in the Republic period by more concrete and radical steps carried out by the state. In this context, an essential part of the deep-rooted reforms implemented during the early Republic period was the ideal of the contemporary and independent Turkish woman. This article addresses the transformation of the female identity that took place at the center of Westernization efforts from the Tanzimat and the role and mission imposed upon women in the process of establishing the Republic of Turkey in terms of the modern nation state and secularist policies.

Keywords: Tanzimat Era, Turkish Republic, woman, identity, secularism, public sphere, Turkish Modernization.

@ Dr. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi. hicret.toprak@asbu.edu.tr

Giriş: Toplumsal Bir Kategori Olarak “Kadın” Söyleminin İnşası

Feodalizmin çöküşe geçtiği, ulus devletlerin ortaya çıkmaya başladığı Avrupa’da, devlete ilişkin kamu gücü ile devlet aygıtı dışındaki alanları ayırmak amacıyla ortaya atılan “kamusal alan-özel alan” dikotomisi zamanla “toplum”la “devlet”i birbirinden ayırmış hatta birbirinin karşısında konumlandırmıştır. Wagner’e (1996, s. 71) göre kamusal ve özel alanların birbirinden ayrılması aynı zamanda kamusal alanın “erkek”le, özel alanın ise “kadın”la özdeşleştirilmesine yol açmış, bunun sonucunda kadınlar, erkeklerin dışında kalan diğer sınıflarla birlikte (işçiler ve deliler) liberal düzenden dışlanmışlardı. Kamusal alanın aynı zamanda toplumsal cinsiyete (gender) göre örgütlendiğini öne süren Wagner (1996, s. 72), eski rejimlerin kadınların en azından bazı alanlara katkıda bulunmalarına imkân verdiğini, burjuva toplum yapısında ise kadın etkinliklerinin “doğalarında duygusallığın ağır basması” sebebiyle özel alana indirgendiğini söylüyordu. 1789 Fransız Devrimi ve sonrasında yaşanan siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeler, toplumun bütün kesimleriyle birlikte kadınlar için de “eşitlik” ve “özgürlük” taleplerinin hareket noktası olmuştu. Sanayi Devrimi’yle kadınların işçi sınıfına katılmaları ve bunun beraberinde getirdiği hak (özellikle fabrikada çalışan kadınlar için “eşit işe eşit ücret” ve siyasal katılım) talepleri, kadınların kamusal alandaki varlığını da bir sorun hâline getirmiştir. Kadınların kamusal alanda elde etmeye çalıştıkları yeni statüler ve bu bağlamda ortaya koydukları mücadele (kadın hareketi), yeni bir kadın yazınına ortaya çıkarmıştır. Bundan sonra kadın konusu daha ziyade “hak mücadelesi” bağlamında ele alınarak yeni bir “kadın tarihi” anlatısı teşekkül etmeye başlamış, kadın kimliği de “ikincilik”, “eşitsizlik”, “ezilme”, “özel alana hapsedilme” gibi kavramlarla özdeşleşmiştir (Şişman, 2000, s. 65).

Avrupa’da özel alan ve kamusal alan çatışmasını ortaya çıkaran toplumsal koşulların ürünü olan “kadın hakları” söylemi, “Batılı yaşam tarzının önce siyasal sonra da ekonomik ve kültürel sömürgecilikle birlikte Batılı olmayan toplumlara yayılması sürecinde” ideolojik bir dönüştürme aracı olarak Doğu ve İslam toplumlarına uyarlanmıştır (Erkilet, 2015, s. 10). Öyle ki 20. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman toplumlarda, kadın meselesini ele alan çalışmaların hemen tamamında “kadın hakları” söyleminin bir uzantısı olarak toplumun erkek egemen yapısı ve kadının eve bağlı konumu vurgulandıktan sonra bu konunun modern örüntülerle çeliştiği kabulünden hareketle nasıl aşılabileceği tartışılmaktadır.

Bu çerçevede Tanzimat’tan itibaren Osmanlı aydınlarının “niçin geri kaldık?” sorusuna verdikleri cevapların kadınlarla yakından ilişkili olması da bir tesadüf değildir. Cumhuriyet döneminde ise kadın temsili üzerinden ulaşılmak istenen ideal toplum düzeninde kamusal hayatın başlıca sahibi sıfatıyla devlet, kadınların kamusal

hayattaki rollerini, kamusal yaşamın hangi katmanlarına ne ölçüde katılabileceklerini ve bu katılımın hangi kısıtlara bağlı olarak gevşeyip daralacağını da belirlemiştir.

Bu makalede, Tanzimat'tan itibaren Batılılaşma çabalarının merkezinde yer alan kadın kimliğinin yeniden tanımlanması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde kadına yüklenen misyon, modernleşme ve laiklik politikaları açısından değerlendirilmekte ve bu süreçte inşa edilmeye çalışılan "ideal kadın" temsili, Cumhuriyet Türkiye'sinin köktenci dışavurumunun somutlaştığı sıkı bir tecrit politikasının yansıtan Tek Partili yılların sosyo-politik evreni içinde, her iki dönemin basılı ve süreli yayınlarından hareketle ele alınıp tartışılmaktadır.

Tanzimat Döneminde "Müslüman Kadın" Kimliği Üzerine Tartışmalar

Elbet değil nasibi mezellet kadınlığın,
Elbet değil melekliğin ümidi zulm ü şer,
Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer;
Lâkin bugün hep onlara aid yığın yığın
Endişeler, kederler, eziyetler, iğneler!

Tevfik Fikret (Ertaylan, 1965, s. 278)

Osmanlı aydınlarının modernleşme karşısında ideolojik yönelimlerini belirleyen temel meselelerden birisi de kadınların toplumsal konumlarına ilişkin görüşleridir. Tanzimat döneminden itibaren aydınlar, kadınların modernleşmenin beraberinde getirdiği yeni durumlar karşısında nasıl vaziyet alacakları konusunu gündemlerine almışlardır. Bu dönemde özellikle kadınlar üzerinden İslam'a ve geleneksel Osmanlı kültürüne yönelik eleştiriler, yeni bir tartışma alanı doğurmuştur: Kadınlar yenileşmenin taşıyıcı unsurları mı yoksa geleneğin koruyucuları mı olacaklardır?

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Batılılaşma idealini öne çıkaranların da geleneksel mükteşebatin muhafazasını savunanların da yüksek bir misyon atfettikleri "Müslüman kadın" imgesi, toplumsal örgütlenmenin hangi ölçülere göre tayin edileceği ve mahremiyetin kamusal yaşamda hangi sınırlara tabi kılınacağına ilişkin tartışmaların da merkezinde yer almaktadır. Yenileşmenin önünü açmayı ve reformlara meşruiyet kazandırmayı hedefleyen Batılılaşma taraftarları, kadınların "terakki"si için sağlayacak Batı kaynaklı bütün yeniliklerin aslında İslam'ın özünde de bulunduğunu öne sürmüş, kölelik, çok eşlilik ve peçe gibi "geleneksel" uygulamaların Arap toplumunun kültüründen kaynaklandığını savunmuşlardır. Tarihsel tecrübenin Hz. Peygamber dönemi [Asr-ı Saadet] ve sonrası şeklinde iki ayrı kategori olarak sınıflandırılması ve Hz. Peygamber'in uygulamalarının kendisinden sonra bozulmaya

uğradığı görüşü esasen İslamcılarının temel iddiaları arasında yer almakla birlikte Batılılaşma taraftarlarının ulaşmak istedikleri toplum modeli için de elverişli bir zemin oluşturmuştur. Bu zaviyede kaleme alınan pek çok esere özellikle “tesettür”, “nikâh”, “boşanma”, “taaddüd-i zevcât”, “miras” gibi konularda İslam’a yöneltilen modernleşme ve Batı kaynaklı eleştiriler karşısında bir müdafaa ve açıklama çabası hâkimdir. Örneğin; Şemseddin Sami, *Kadınlar* adlı kitabında kadına verilen özgürlükler konusunda İslam’ın Batı’ya üstünlüğünü ispat etmeye çalışmakta, kadınlara ilişkin yanlış uygulamaların İslam’ın doğru anlaşılmasından kaynaklandığını öne sürmektedir. Buna göre İslam, çok eşliliği büsbütün kaldırmasa da (tıpkı köleliği kaldırmadığı gibi) tek eşliliği tavsiye etmiş, kadınların sosyal hayatın içinde bulunmalarını istemiş, tesettür de buna bir engel teşkil etmemiştir (akt. Ozankaya, 1984, s. 122).¹

Yeni bir toplum ve aile modeline duyulan ihtiyacın hararetle savunulduğu Meşrutiyet dönemi, geleneksel bakiyenin hemen her düzeyde muaheze ve muhasebeye maruz bırakıldığı bir iklimi yansıtmaktadır. Ancak Batılılaşmanın en radikal savunucuları için bile bu dönemde henüz toplumsal meselelerde dinin büsbütün devre dışı bırakılması söz konusu değildir. Örneğin; Abdullah Cevdet, gerilemenin ve çöküşün sorumlusu olarak kadınların sosyal konumlarını aşağı çeken dinsel gelenekleri gösterdiği hâlde medeniyetin temel öncüllerinden birisi olarak öne sürdüğü kadın ve aile reformu önerisini “Hem Kur’an’ı hem de kadınları aç” sloganıyla ancak yürütebilmiştir.² Batılılaşmayı bir “medeniyet projesi” olarak temellendiren Batıcı aydınlar göre toplumsal değişim ve “terakki” için işe kadınlardan başlamak gerekecektir. Zira kadınlar çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devleti ve milleti ıslah edecektir (Celal Nuri, 1331, s. 8). Medeniyete ulaşmanın yolunu “kadınların özgürleştirilmesi” idealine bağlayan Batıcı aydınlar, terakkiye engel teşkil eden dinî uygulamaların dinin aslından olmadığını dolayısıyla terk edilebileceğini öne sürmüşlerdir. Örneğin; İslam dünyasında kadın hakları savunuculuğunun öncüsü olarak kabul edilen Kasım Emin (1913), toplumsal değişimin kadınlardan başlatılması gerektiğini öne sürerek çok eşliliğe, kadınlarla erkeklerin sosyal hayatta bir arada bulunmalarını kısıtlayan haremlik/selamlık uygulamasına ve özellikle “peçe”ye karşı çıkmıştır.³

- 1 Tanzimat dönemi yayınlarında kadın konusunun ele alınışı hakkında bk. Kurtoğlu, 2000, ss. 21-52.
- 2 Abdullah Cevdet, Müslüman toplumların kalkınması için ne yapılması gerektiğine ilişkin düzenlediği ankette bir Fransız yazarın “Kur’an’ı kapa, kadınları aç!” cevabını “hem Kur’an’ı hem de kadınları aç!” biçimine sokarak kendi kadın ve aile reformu projesinin sloganı hâline getirmişti (Bk. *İçtihad*, (4), 1905 ve (29), 1911’den aktaran Berkes, 2011). Ayrıca bk. Selahaddin Asım, 1905.
- 3 Kasım Emin’in *Tahriru’l Mer’e* başlıklı kitabı daha sonra Zeki Megamiz tarafından *Hürriyet-i Nisvan* adıyla neşredilmiştir (İstanbul, 1331 (1913)). Selahattin Asım daha da ileri giderek *Türk Kadınlığının Tereddidi* kitabında kadınların “geri” durumda bulunmalarından dinî hükümleri sorumlu tutmuş ve bunların terk edilmesini önermiştir (1905).

Kurtuluşun asıl hüviyetiyle İslam'ın ahlak, yaşayış ve siyasetine dönmekle mümkün olacağını savunan İslamcı aydınlar ise Müslüman kadınların "Garp kadınları gibi" yaşamaya başlamalarını "içtimai bir tehlike" olarak görmüşlerdir (bk. Said Halim Paşa, 1991, s. 136). Toplumsal hayatın tanziminde Batı taklitçiliğini şiddetle eleştiren İslamcı aydınlar için kadınların örtünmeyi bırakmaları, kamusal yaşamda mahremiyet ölçülerini terk etmeleri ve yegâne ölçü olarak Batı kültürünü benimsemeleri ahlaki yozlaşmanın habercisidir.⁴ Örneğin; Said Halim Paşa'ya (1991, s. 109) göre kadınlara "hürriyet" sağlamak, sosyal bir zaruret olmadığı gibi kadınların cemiyette sahip olduğu hürriyetin derecesi, ne toplumun yüksekliğini ne de kadının o toplumdaki değerini belirleyen bir ölçü olabilir. Kadınların asli vazifelerini "aile kurmak" ve "neslin devamlılığını sağlayarak çocuklarını terbiye etmek" olarak tanımlayan İslamcı aydınlar, bu vazifenin gerektirdiği eğitimi almalarını desteklemişler ancak ailenin geçiminden erkeklerin sorumlu bulunduğunu öne sürerek kadınların çalışmasına karşı çıkmışlardır. Örneğin; İzmirli İsmail Hakkı'ya (1339) göre kadınların ev işlerini terk ederek dışarıdaki işlere yönelmesi, zaruret olmadığı hâlde maişet ve kazanç peşine düşmesi doğru değildir. Ayrıca analıktan ve evlenme düşüncesinden uzaklaşmasına yol açacaksa eğitimi de sınırlandırılmalıdır.

Bu süreçte bazı yenilikçi İslam düşünürleri de kadınların sosyal hayatta yaşadıkları sorunları tarihsel ve kültürel tortulara havale etme eğilimi göstermiştir. Muhammed Abduh, aile alanını ıslah etmedikçe, Müslüman toplumların ıslahının mümkün olmadığını bunun da ancak kadınların haklarının tanınmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürmüştü fakat özellikle çok eşlilik, boşanma ve kadınların eğitimi gibi konularda yenilikçi fikirleri sebebiyle Batı etkisinde kalmakla suçlanmıştır (Ramazan, 2005, s. 137). Kadınların toplumsal hak ve hukuklarına yönelik görüşleriyle dikkat çeken Kazanlı Musa Carullah, kadınların eğitim, kazanç, hukuk ve siyaset açısından erkeklerle eşit haklara sahip olduklarını savunmuş; "fitne korkusu"yla kadınların yüzlerini örtmeleri gerektiğini öne süren mezheplerin görüşlerine de karşı çıkmıştır. Zira "Havada fitne olmaz. Olsa olsa fitne erkeklerin gözlerinde, kalplerinde yahut dillerinde bulunur. İlle de bir tedbir almak gerekiyorsa, erkeklerin gözlerine nikap, kalplerine adab, dillerine ikap lazım gelir." Kadınlar için "hicap bir avret perdesi değil" bilakis bir "şeref şiarı", "ismet ridası" yahut "hürmet ihramı" olmak üzere vardır (Carullah, 1999, s. 20).

4 Musa Kazım'a göre kadınların yaratılış gayeleri olan anneliği bırakarak ev dışındaki işlerle meşgul olmaları nihayetinde insanlığın sonunu getirecektir. Hürriyet Mûsavat, *Sırat-ı Müstakim*, (I, II, III), 1326'dan aktaran İsmail Kara, 1986, s. 49.

Batıcılarla İslamcılarının görüşlerini belirli yönleriyle telif ederek Batıcılığı ulusal (ve kültürel) bir zemine oturtmaya çalışan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve İsmail Gasıralı gibi Türkçü aydınlar ise kadın meselesini “yeni” ve “millî” bir toplum idealinin parçası olarak ele almışlardır. Kadın haklarının Türklerde Orta Asya’ya kadar uzanan geçmişine vurgu yapan Türkçüler, Türk kültürünü Arap ve İran kültürünün “zararlı” etkilerinden arındırarak kadın-erkek ilişkilerinde İslam öncesi gelenekleri canlandırmayı savunmuşlardır. Toplumların kendi özlerini muhafaza etmeleri koşuluyla medeniyette müşterek hareket edebileceklerini öne sürerek Batılılaşmaya yönelik gerilimleri, kültür (hars)-uygarlık (medeniyet) ayrımıyla aşmaya çalışan Ziya Gökalp’e (1976, s. 158) göre kadınların bütünüyle “hür ve serbest” olduğu İslam öncesi Türk toplumunda kadın ve erkek eşit statüye sahiptir hatta eski Türklerin “en esaslı şiarı feminizm”dir. Bununla birlikte Gökalp (1976, s. 163), kadınlara ilişkin yanlış uygulamaların İslam’ın kendisinden kaynaklanmadığı görüşlerine de katılarak İslam öncesi Türk geleneklerinin “saf İslam” a daha uygun olduğunu savunmuştur.

Gerek Batıcı ve Türkçü aydınların gerekse İslamcılarının kadınlara ilişkin tartışmalarda yer alma biçimleri, ideolojik aidiyetlerine bağlı olarak biçimlenmiştir. Batı’nın üstünlüğünün açık ve örtük olarak kabul edildiği her üç yönelimde de değişimin merkezine yerleştirilen kadın kimliğinin yeniden tanımlanması söz konusudur. Batıcılar, “toplumsal ilerleme” ve “medeniyet” ideallerini, toplum düzeninin Batı’nın kültürel normlarını içerecek şekilde yeniden düzenlenmesine ve kadınların da geleneğin yüklerinden kurtarılarak “Garp” kadınları gibi yaşamalarına bağlarken İslamcılar, “medeniyet”le kadınların özgürlüğü arasında negatif bir ilişki kurmuşlardır. Batı medeniyetiyle kurulacak ilişkiyi toplumda “mahremiyet” ölçülerinin ihlal edilmemesi koşuluna bağlayan İslamcılar, Batı’nın “ahlaki buhran” ı karşısında “içtimai hayat”ın muhafazasını savunmuş, kimi İslamcı aydınlar da İslam’ın tarihsel ve kültürel tortulardan kurtarılarak asli hüviyetiyle ihya edilmesinin kadınların eğitim ve çalışma hayatındaki engelleri büyük ölçüde ortadan kaldıracığını öne sürmüşlerdir. İslamcılar için tefessüh eden içtimai hayat karşısında yegâne kurtuluş, “İslam ahlakı”na dönmektir. Müslüman kadın, toplumsal düzenin korunmasında kritik bir öneme sahiptir zira kadın bozulduğu takdirde toplum da tefessühe mahkûm olacaktır. Batı karşısında Türk kültürünün korunması gerektiğini öne süren Türkçü aydınlar ise eski Türk kültüründe kadın ve erkeğin her bakımdan eşit olduğunu iddia ederek kurtuluşun İslam öncesi Türk töresine dönmekle mümkün olduğunu savunmuşlardır. Aynı zamanda “saf İslam”ın da Arap ve İran etkilerinin kırılmasıyla ortaya çıkacağını iddia eden Türkçüler, toplumun ilerlemesi ve “Garp” medeniyetine yetişmesini, kadınların “içtimai hayat”ta daha fazla var olmasına bağlamışlardır.

Gereksinimleri ve ulaşmak istedikleri hedefler konusunda farklılıklar olsa da hem Batıcı hem de İslamcı ve Türkçülerin hemfikir oldukları bir konu varsa o da kadınların daha fazla eğitim almalarının gerekliliğidir. Yeni nesillerin yetiştirilmesinde öncü bir rol üstlenecek olan kadınlar, ister geleneğin muhafazasında isterse yeniliklerin önünün açılmasında olsun ancak daha fazla eğitim aldıkları takdirde kendilerine yüklenen ödevi bihakkin yerine getirebileceklerdir. Nitekim toplumsal değişimin anahtarı olarak görülen kadınlarla ilgili yapısal düzenlemelerin başında da eğitim konusu gelmektedir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle kız çocuklarına Sıbyan mekteplerinin kapısı açılmış, 1876 Kanun-ı Esasi'yle ilköğretim, erkek çocuklarla birlikte kız çocukları için de zorunlu hâle getirilmiştir. İlk kız rüştiyesi, 1859'da⁵ İstanbul'da açıldıktan sonra 1869'da yaygınlaştırılması karara bağlanmıştır (Kurnaz, 1991, s. 9).⁶ İlk kız idadisi ise II. Abdülhamit döneminde 1880'de açılmıştır. 1843'te Tıbbiye Mektebi'ne ebelik eğitimi almak üzere kabul edilen kız öğrenciler için 1864'te İnas (Kız) Sanayi Mektepleri, 1870'te Darü'l-muallimât, 1914'te de İnas Darülfünunu açılmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi ve Kadın Hareketleri

Kadınların daha eğitilmiş hâle gelmesi, sosyal statü taleplerini beraberinde getirmiş, yenileşme döneminde Batılılaşmanın etkisiyle gündelik hayatın geleneksel yapısında ve mahremiyet düzeneklerinde yaşanan altüst oluşlar, kadınlara ve "cinsiyet" rollerine ilişkin zihniyet dünyasını da köklü bir değişime uğratmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde hayata geçirilen hukuki ve yapısal düzenlemelerle biçimlendirilen bu köklü değişim, "hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet" sloganlarıyla pekiştirilmiştir. Siyasi inkılabın ancak içtimai inkılapla kalıcı hâle geleceğini savunan Jön Türkler, yeni bir toplum anlayışının geliştirilmesinde kadınlara yönelik reformlara öncelik vermiş, kadınların "toplumsallaşması" ve pederşahi aile modelinin çekirdek aileye dönüştürülmesine yönelik adımlar atmışlardır. Durkheim'ın "tesanüd" ya da "solidarite"ye dayalı görüşlerinden etkilenen Jön Türkler, çekirdek aileyi bir toplumsal dayanışma grubu olarak öne çıkarırken kadınları da değişimin merkezine yerleştirmişlerdir.

5 N. Berkes'e (2011, s. 226) göre ilk kız rüştiyesi 1862'de açılmıştır.

6 1869 Nizamnamesi'ne göre hane sayısının 500'ü geçmesi şartıyla Hristiyan veya Müslüman kız rüştiyelerinin yaygınlaştırılması kararlaştırılmışsa da bunun için II. Abdülhamit devrine kadar beklemek gerekecektir. Kurnaz'ın (1991, s. 12) kayıtlarına göre, 187-72'de İstanbul'daki 8 kız rüştiyesinde 311 öğrenci eğitim görmektedir. 1883-84 yıllarında İstanbul dışında Selanik, Bursa, Kastamonu ve Beyrut'ta 4 kız rüştiyesi açılmış ve bu sayı 1887-88'de 31'e yükselmiştir (Kurnaz, 1991, ss. 13-14).

II. Meşrutiyet dönemine kadar “iyi bir Müslüman”, “ideal eş ve anne” rolleriyle öne çıkarılan kadın kimliğinin dönüşümünü özellikle gündelik yaşam kalıplarının yenilenmesi ve modernleşme stratejileri bağlamında izleyebilmek için dönemin süreli yayınlarına bakmak gerekir. Bu süreçte başta *Kadınlar Dünyası* dergisi olmak üzere kadınların sosyal statülerinden aile içi rollerine, toplumsal iş bölümünden giyim-kuşama, gündelik hayatın bütün formlarında Batılılaşma yönelimlerine ev sahipliği yapan kadın dergiciliği ciddi bir ivme kazanmıştır. Öte yandan kadınların hemen her seviyede ikincil ve sosyal statüsü bakımından “geri” bırakılmış olduğunu iddia eden oryantalist metinlere karşı bu dönemde bir kadın yazını da teşekkül etmeye başlamıştır. Mektup ve yazılarını çoğunlukla müstear isimlerle yayımlayan kadınlar, bir taraftan üretilen yanlı(ş) “Müslüman kadın” algısını sorgulamaya açarken öbür taraftan da tarihsel mirasla görece yüzleşmeye çalışmışlardır.⁷ Örneğin; 1884’te kadınların “ev”in içinde olduğu gibi dışında da çalışmasını, insanlığın terakkisinin bir parçası olarak ele alan ilk Müslüman kadın dergisi *Şükûfezar*’ın çıkış gerekçesi şu sözlerle açıklanmaktadır:

Biz ki saçı uzun aklı kısa diye erkeklerin hande-i istihzasına hedef olmuş bir taife-yiz. Bunun aksini ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkeklığe tercih etmeyerek, şah-rah-i sa’y-u amelde mümkün olduğu kadar payendaz-ı sebat olacağız.⁸

Yine bu dönemde Mehmet Zihni Efendi’nin *Meşâhiru’n-Nisâ* [1877-1878], Fatma Aliye’nin *Nisvân-ı İslam* [1892] ve Kadriye Hüseyin’in *Muhaddarât-ı İslam* (1915) kitapları gibi Müslüman kadınların tarihte elde ettikleri başarıları göstermek üzere çok sayıda biyografik eser yayımlanmıştır. Bu kitapların ana temaları incelendiğinde bir taraftan “kafes arkasındaki Doğulu kadın” imajına karşı tarihsel şahsiyetlere başvurulduğu öbür taraftan da Müslüman kadınlara yol gösterici alternatif rol modellerin ortaya çıkarılmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı kadınları “Batılı kadınlara değil kendi tarihlerindeki başarılı Müslüman kadın figürlerine öykünmeli” ve “geçmişte nasıl başarılarıyla var olmuşlarsa yeni zamanlarda da aynı şekilde var olmalıdır.”

7 1869 yılında *Terakki* mecmuasının haftalık eki olarak yayımlanan *Terakki-i Muhaddarat*’ta kadınların yazdığı bazı mektuplar hakkında bk. Çakır, 2010, s. 61.

8 Bk. Arife, Mukaddime. *Şükûfezar*, (1), 6’dan aktaran Yaşar, 2007, s. 69. *Şükûfezar Dergisi*’ni *Mürüvet ve Hanımlara Mahsus Gazete* izlemiştir. Ayrıca *Âlem-i Nisvan*, *Kadınlar Âlemi* ve *Hanımlara Mahsus Malumat* gazeteleri de kadın dergileri arasında dikkat çekici örneklerdir.

Biz şark kadınları yalnız Avrupa medeniyeti ile cüz'ice bir temasta bulunduk. Hemen gördüklerimize kapılarak, şahsiyetlerimizi unuttuk. İki camii arasında kalan bî-namaza döndük. Garbın medeniyetini takip etmek cümlemiz için bir lâzımedir. Fakat Garb uğruna Şark'ı büsbütün ihmal etmek, inceliklerini, güzelliklerini ve ali-cenâbını terk ederek, kâmilen garp ile şark biz ehl-i İslam kadınlarına revâ değildir. Şimdiki biz, Şark kadınları artık cay-ı bîn olmadan feragât edelim. Yalnız süs ve ziynetle uğraşılacak bir zamanda yaşamıyoruz. Eslâfımızdan biraz daha iyi öğrenelim. Kendi hayatımızı, biraz müebbed olmak üzere haleflerimize hazırlayalım. Hepimize terettüb eden mesûliyetin hâiz olduğu manâ-yı mühimi anlamaya çalışalım (Kadriye Hüseyin 1915/1982, s. 18-19).

II. Meşrutiyet'ten itibaren birtakım yapısal düzenlemelerin de desteğini alan kadınlar giderek daha fazla toplumsal görünürlük kazanmış, kamusal yaşamın geleneksel tasnif ve tanzimi kadınların eğitime, çalışma hayatına, sivil örgütlenmelere katılmaya başlamasıyla ciddi bir değişime uğramış, başlangıçta toplumsal fayda ekseninde bir araya gelen kadınlar zaman içinde "kadın hareketleri"nin ilk nüvelerini oluşturmuşlardır. 1908 yılında askerlere yardım amacıyla kurulan Fatma Aliye'nin *Cemiyet-i İmdadiye*, kardeşi Emine Hanım'ın *Hıdmet-i Nisvan Cemiyet-i Hayriyes'i*nden sonra Halide Edip aynı yıl *Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*'ni, 1909 yılında ise *Teali-i Nisvan Cemiyeti*'ni kurmuş, 1913'te Nezihe Muhiddin *Türk Hanımları Esirgeme Derneği*'ne öncülük etmiştir. Bu ilk dernekleri teşekkül ettiren kadınlar aynı zamanda eserleri ve konferanslarıyla kadınların sosyal, siyasal ve hukuki taleplerinin biçimlendirilmesini sağlamışlardır.

Tanzimat döneminden itibaren kadınların toplumsal statülerini iyileştirmeye yönelik yapısal ve hukuki düzenlemeleri kısaca özetlemek gerekirse 1858 Arazi Kanunnamesinde kız ve erkek kardeşler arasında eşit miras paylaşımı hükmü yer almış, 1882 nüfus sayımında kadınlar ilk kez kayıt altına alınmış son olarak kadınların nikâh ve boşanma başta olmak üzere aile hayatında yaşadıkları sorunları ortadan kaldırmak üzere 1917'de Hukuk-ı Aile Kararnamesi çıkarılmıştır. Özellikle nikâh akdi, çok eşlilik ve boşanma konularında yaşanan ve daha çok kadınların mağduriyetine yol açan birtakım sorunlara çözümler getiren ve İslam aile hukuku açısından bugün de önemli bir referans niteliği taşıyan kararname 19 Haziran 1919'da İstanbul (Damat Ferit) Hükûmeti tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.⁹

9 Çok eşliliği görece sınırlandıran ve kocanın tek tarafı boşama hakkına birtakım sınırlar getiren Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Osmanlı'dan kopan Suriye, Ürdün, Lübnan gibi bazı İslam ülkelerinde yakın tarihlere kadar yürürlükte kalmıştır.

Cumhuriyet Kadını: “Asrı” ve “Hür”

Batılılaşmanın Osmanlı'nın son yüzyılında sadece üst ve orta tabakayla sınırlı kalan etkisi, Cumhuriyet döneminde yerini toplumun bütün katmanlarını hedefleyen ve bunu da yeni devletin vatandaş idealine uygun olarak jakoben bir anlayışla düzenleyen modern reformlara bırakmıştır. Bu süreçte artık yeni Türkiye'nin “asrı” kadınları, toplumun içselleştirmesi beklenen değerlerin taşıyıcısı konumuna yükselmiş, yönetici elitin yakın çevresinde bulunan kadınlar da yeni Türk kadınının prototipi olarak öne çıkarılmıştır. Kadın giyim kuşamının ve kamusal yaşam temsilinin yeni bir simgesellik kesp ettiği bu dönemde “medeni” dünyaya katılmanın en önemli göstergelerinin başında kadınların “geleneksel dünyanın boyunduruğundan” “kurtarılmaları” gelmektedir. Nitekim 1934 yılında kadınların seçme ve seçilme hakkını elde etmeleri hakkında konuşan Mustafa Kemal de bundan böyle “çarşaf içinde, peçe altında ve kafes arkasındaki Türk kadını tarihlerde aramak lazım geleceğini” söyleyecektir (Eldeniz, 1956, s. 741). Bunun tipik bir örneği, 1929'dan itibaren Cumhuriyet Gazetesi tarafından başlatılan güzellik yarışmalarıdır. Söz konusu yarışmalarla bir taraftan geleneksel kadın temsilinin ağırlığı zayıflatılırken öbür taraftan da “kadın bedeni” Avrupa'ya ve uygar dünyaya benzemenin bir sembolü olarak gösterilmiş aynı zamanda kısmen kent orta-alt sınıf kadınlara özgüven aşılayarak onları serbestleştirmeyi ve kamuda istihdamlarını kolaylaştırmıştır (Ahmad, 1995, s. 108). Bu bağlamda “çağdaş Türk kadını”nı temsil eden dikkat çekici örneklerden birisi, Keriman Halis [Ece]'dir. 1932 yılında Cumhuriyet Gazetesi'nin tertip ettiği güzellik yarışmasına katılan 19 yaşındaki Keriman Halis, aynı yıl Belçika'da 28 ülkenin katıldığı Uluslararası Güzellik ve Zarafet Yarışması'nda Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil etmiş ve yarışmada birinciliği elde etmiştir. Çok iyi derecede Fransızca konuşan, piyano çalan aynı zamanda çok iyi yemek yapan ve dikmiş diken bir Türk kızı olarak kamuoyuna tanıtılan Keriman Halis'e Mustafa Kemal'in isteğiyle Ece (kraliçe) soyadı verilmiştir. Keriman Halis'in birinciliği, yeni Türkiye'nin çağdaşlaşma stratejisi ve Kemalist devrimin başarısı açısından önemli bir gösterge olarak hem uluslararası kamuoyunda hem de Türkiye'de uzun yıllar gündemde kalmıştır (Ahmad, 1995, s. 107).

“Kadın bedeni”nin 20. yüzyılda bir iktidar alanı olarak yeniden kurgulanması ve bu çerçevede de bütün cepheleriyle birlikte köklü bir değişime uğratılması Flax'e göre neredeyse Orta Çağ'dan modern topluma geçiş kadar radikal bir kopuşa işaret eder (akt. Şişman, 2000, s. 42). Cinsiyetin insan doğası açısından verili olduğu inancının yıkılarak kurgusal ve kültürel bir kabule indirildiği “modern benlik”

tanımı, bir iktidar alanı olarak beden ve cinsiyetin yeniden inşasını beraberinde getirmiştir. Modernliğin öngördüğü ideal ve "muteber kadın" metaforu da erkeğin karşısında her zaman güçlü, kendi haklarını bilen ve savunan, bu hakları yasalarla garanti altına aldırarak, mağdur ve mahrum bırakılmaya asla rıza göstermeyen özgür ve kişilikli bir "birey" olarak tanımlanmaktadır (Toprak, 2010, s. 64). Modern paradigmayla belirginleşen bu yeni cinsiyet tanımına paralel olarak toplumsal hayatın bütün katmanlarındaki kadınlık rolleri hissedilir bir şekilde değişime uğramıştır. Bu çerçevede bir kimlik olarak kadınlığı ve kadın bedenini merkeze alan cinsiyet politikaları hem kadınlığın hem de erkekliğin yeniden tasvir edilmesini gündeme getirmiş, bu yeni cinsiyet tasvirleriyle de yeni bedenlerin ve bu bedenleri bir şekilde kutsayan kültürlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kadın ve erkek bu yeni tanımlar nedeniyle giderek birbirine karşı siyaset üreten, birbiriyle rekabet eden yeni birer aktör hatta birer "davalı" hâline ge(tiri)lmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında dinlerin özellikle erkeklerin tasavvur dünyasını ve iktidar taleplerini yansıtan birer meşruiyet zemini olarak değerlendirilmiş olmasına şaşırılmamalıdır. Özellikle feminist teoriler, dinler açısından her zaman "erkek egemen" bir temanın varlığına vurgu yapmıştır. Buna göre artık hiçbir dinden, kadının elinden tutması beklenmemelidir zira modern dünyada kadınların sorunlarına dinler yanıt veremez ve hatta sorunların geçmişe uzanan kökenleri de çoğunlukla dinler tarafından üretilmiştir (Berktaş, 1995). Türk modernleşmesinin Tanzimat'la başlayan Batılılaşma tecrübesinde de kadın, medeniyetin taşıyıcısı olarak kodlanmış, onun "özgürleş(tiril)me ideali" öncelikli olarak Batılılaşma şartına bağlanmıştır. Kadının "mahrem alanı" terk ederek görünürlük kazanması, "Batılılaşmanın mihenk taşı" ve "medeniyetin temel ölçütü" olmasıyla sağlanmıştır (Göle, 1991, s. 31). Kadının geleneğe ait kabul ve alışkanlıklarını terk ederek modern toplumsal hayata katılması ve kamusalâ dâhil edilmesi ve böylelikle de hedeflenen yeniliklerin öncüsü olması, Osmanlı'da yenileşme hareketleriyle sınırlı olan gücünün, Cumhuriyet'le birlikte devrimlerin esaslı bir parçası olarak seferber edilmesi sayesinde pekiştirilmiştir. Buna göre Batılılaşma ideali karşısında "her türlü geriliğin kaynağı" olarak okunan dinin, modern dünyanın özgürleştirici doğası karşısında kadını "esaret" altına alan "geleneksel" dünyası terk edilmelidir. Zira kadınlar, gelenek içinde şekillenen bir bakiyeden kurtulabildiği ölçüde modern hayata katılabilecek, kendisini yeniden "var" edebilecektir. "Cumhuriyet(in) kadınları" ise kendilerine yüklenen bu yeni misyonu üstlenirken hem aydın (münevver) hem modern (asri) hem de girişken (aktivist) olmak zorundadır (Göle, 1991, s. 78). Bundan sonra kadının sosyal statü talepleri de ancak çizilen bu yeni kadın rolüne büründükleri ölçüde karşılanacaktır.

Özellikle Cumhuriyet'in ilk on yılında hayata geçirilen köklü reformların ana karakteri, geleneksel bakıyeden esaslı bir uzaklaşma ve kopuş şeklinde tecelli etmiştir. Yeni bir toplum tasarımı için inşasına yönelik politikalara ağırlık verilen bu sürecin kadınlara bakan yüzünde de esaslı bir değişimi beraberinde getirdiği açıkça görülmektedir. 1924 yılında eğitim sistemini laikleştiren Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1926 yılında Medeni Kanun kabul edilmiş, kadınlar 1930'da belediye seçimlerinde, 1934'te milletvekili seçimlerinde oy kullanma hakkını elde etmişlerdir. Kadınların giyim kuşamıyla ilgili ise erkeklerin aksine hukuki bir düzenlemeye gidilmemiştir. Bunun yerine belirli bir grup kadından genç Cumhuriyet'in yeni karakterini ortaya koymak üzere sosyal mecralarda ideal kadın formuyla boy göstermeleri beklenmiştir. Böylece kadınlar, "Türkiye Cumhuriyeti'nin modernliğinin vitrin mankenleri olmuşlar, ne giyinmeleri gerektiğinden nasıl davranmaları, hangi alanlarda uzmanlaşmaları, hangi davetlere katılmaları gerektiğine kadar her şey iktidar tarafından planlanmıştır" (Durakbaşı, 1988, s. 168).¹⁰ Bununla ilgili tipik örnek, Cumhuriyet balolarıdır. İlk Cumhuriyet balosu, 1925 yılında Ankara Ulus mevkiinde eski bir Ermeni okulu olan Türk Ocağı binasında düzenlenmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'in aktardığına göre (1975, s. 275) "herkesin sus pus sıralanıp oturduğu, sessiz, hareketsiz, hatta kadınsız bir mevlit toplantısını andıran" bu ilk girişimden sonra Orman Çiftliği'nin istasyon binasında ikinci bir balo düzenlenmiştir:

Burası küçük, iki katlı, basit bir binadır... Şehirden beş altı kilometre berideki bu istasyona Gazi, davetlilerini birkaç tren vagonunda götürür. Çünkü hem muntazam yol yoktur hem yeteri kadar otomobil bulunmaz... Davet sahibi, misafirlerini, trende, kompartımanları dolaşarak selamlar. Ama galiba, hepsi hepsi üç kadın vardır: Yakup Kadri'nin, Falih Rıfkı'nın ve Ruşen Eşref'in hanımları... Gazi onların kompartımanına gelince, Lemana Yakup Kadri hemen atılır:

'Paşam, bu inkılabın kurbanları yalnız biz miyiz? Hani yaver beylerin, mebus beylerin, vekil beylerin hanımları?'

1930'lu yılların başlarından itibaren giderek yaygınlaşan iş gücünün de bir parçası hâline gelen ancak aynı zamanda Cumhuriyet'in yeni nesillerini de yetiştirecek olan kadın ideali, kâh kökleri Orta Asya'ya uzanan Türk boylarındaki kadın temsi-

10 Durakbaşı'ya (1988, s. 46) göre Türkiye'de "modern feminite", "işinde eğitilmiş, meslek kadını, kulüp ve dernek faaliyetlerine katılan örgütçü kadınlar, iyi eğitilmiş anne ve eş, balolarda iyi dans edebilen, modaı takip eden feminen kadın gibi farklı imajları birleştirerek kurulmuştu. Bu kadın kimliğinin oluşumunda özellikle önemli olan bir boyut da "Cumhuriyet devrimlerine karşı derin bir şükran duygusu"ydü.

liyle kâh çağdaş Batılı kadının kazanımlarını elde etmiş "millî" bir figür olarak ön plana çıkarılmıştır. Kadınları sınırları çizilmiş bir kamusalığa davet eden bütün bu gelişmelerin verili sosyolojik şartlardan da beslendiği açıktır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle savaş koşullarında ailenin geçimini üstlenmek zorunda kalan kadınlara farklı alanlarda istihdamın yolu açılmıştır. Cumhuriyet devrinde ise kadınların eğitim ve istihdam konuları "millî iktisat ve kültür" meselesinin bir parçası olarak ele alınmış, kadınların kamusal alana çıkışları bir devlet politikası olarak her alanda desteklenmiştir (Tunaya, 1984, s. 25).

Kadın kimliğinin kurgulanmasında Türk tarih tezinden de yararlanılmıştır. Tanzimat döneminde Ziya Gökalp'in başını çektiği Türkçü görüşler, 1930'lu yıllarda Türk tarih tezi anlatısı içinde yeniden yorumlanmış, eski Türklerin kadını erkekle "eşit" ve toplumsal hayatta da etkin bir özne olarak ön planda tuttuğu vurgulanmıştır. Fakat Z. Gökalp'in görüşlerinden farklı olarak burada "saf hâliyle" bile İslam'a yer yoktur (İnan vd., 1930).¹¹ Auerbach'a göre (2010, s. 301) bu yeni tarih teziyle oluşturulmaya çalışılan "gelenek karşıtı" bir milliyetçiliktir. Bir taraftan İslam kültür mirası reddedilirken diğer taraftan geçmişteki Türk toplulukları anakronik bir yaklaşımla bugünden geriye doğru "laik, hoşgörülü, demokratik, parlamenter, eşitlikçi ve kadına geniş bir yer tanıyan topluluklar" olarak sunulmuştur (Akman, 2011, s. 90). Böylece uzak bir geçmişe duyulan hayranlıkla yakın geçmişin "yüklerinden kurtarılan" Türk kadınlarının "özledikleri" toplumsal statü ve rollere Cumhuriyet reformları sayesinde yeniden erişmeleri mümkün hâle gelecektir:

Türk kadını sevin ve kıvanç duy! Çünkü on sene evvel çarşaf endamını, peçe yüzünü, kafes benliğini, harem varlığını bir ayıp gibi dünyadan gizliyordu. O zaman Fransız kadını nice yüz yılların verdiği hürriyetle serbest yaşıyordu. On sene içinde, sen haremden çıktın, kafesi kırdın, çarşafı attın, peçeyi yırttın. Savaş günlerinde, erkek kalmadığı için, saltanat seni yalnız sokak süpürücülüğüne ve posta gişesinde pul saymaya layık görmüştü. Cumhuriyet rejimi ise, seni erkeğin yanına oturttu -gücüne gitmezse diyelim ki erkeğin yanına yükseltti. Erkek her ne öğreniyorsa sen de öğrendin. Erkek ne yapıyorsa sen de yaptın, erkek ne olabiliyorsa sen de oldun (Daver, 1935)

11 Yazarları arasında Afet İnan'ın yanı sıra Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Yusuf Akçura, Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi ve Şemseddin Günaltay'ın bulunduğu *Türk Tarihinin Ana Hatları*, daha sonra hazırlanan tarih ders kitaplarının da ana omurgası olacaktır. Batı merkezli tarih anlatısına karşı oluşturulan Türk tarih tezinin ana kaynakları Batılı müsteşirlere ait literatürden oluşuyordu. Kitap pozitivizmi merkeze alarak genel olarak dinlere, özel olarak İslam'a ve Türk-İslam tarihine (Türklerin İslam'la karşılaşmalarından Osmanlı'nın yıkılışına kadar) ilgisiz görünüyordu (Bu konuda bk. Ersanlı Behar, 1996, s. 99).

Türk kadını, vatan istediği gün, hudutlara, çocuklarının iskeletinden aşılmaz siperler çeken fedakâr anadır! Türk kadını, tehlike ve ateş gününde, sırtında cephaneye ve erzak taşıyan bir gönüllü neferdir. Türk kadını erkeğine, çocuğuna, yuvasına candan bağlı bir dişi kuştur. Türk kadını, hastanede operatörlük, mektepte hocalık, fabrikada amelelik, tarlada rençberlik etmesini bilen, ekmeğini alın teri, göz nuru, bilet kuvvetile kazanmaya alışmış, içtimai bünyenin faal bir uzvudur. Türk kadını, Timur'ları, Cengiz'leri, Mete'leri, Mustafa Kemal'leri yetiştirmiş en büyük terbiyecidir. Türk kadınının, dünya kadınlarından geri kaldığı bazı san'atlar vardır. Beynelmîl bir fahişe pazarı olan Paris'te Türk kadınına göremezsiniz... Fakat buna mukabil, Rue de la Paix'de, dünya zarafetine hükmeden büyük moda müesseselerinin başına geçmiş Türk kadınları var (Yusuf Ziya, 1932)!

Bu örnekler aynı zamanda Cumhuriyet modernleşmesini karakterize eden milliyetçilikle Batıcılık ilişkisinin sınırlarını ortaya koymaktadır. Batılı değerlerin "medeniyet" ve "asrılık" adı altında sloganlaştırılması, Türk tarih tezi anlatısıyla bütünleşerek muhayyel Batılı değerlerin mücessem Batı'ya karşı savunusuna dönüşerek Cumhuriyet milliyetçiliğinin ana dinamiklerinden birisi hâline gelmiştir. Bu milliyetçiliğe içkin olan Batı'ya karşı ve Batı'ya rağmen Batıcılık o kadar belirleyicidir ki dönemin ideal kadın tasvirlerine yönelik itirazlar bile ancak bu dil içinden yapılabilmektedir. Bu kapsamda millî bir figür olarak resmedilen "Anadolu kadını" tasvirleri dikkat çekicidir. "Yozlaşmış" şehirli kadına karşı otantik/hakiki kadın olarak çıkarılan ve "Anadolucu" düşüncenin ilk nüvelerini oluşturan yazında sıkça rastlanan "Anadolu kadını" temsili, "millet" in tarihsel misyonunu sürdüren, geleneğin, törenin, ananın sürekliliğini sağlayan bir figürdür.¹² Doğuran, besleyip büyüten memleketin hakiki kadınları her türlü cefaya, mahrumiyete ve mağduriyete göğüs geren "Anadolu" nun timsalidir:

Medenî Türk kadınının enmüzesini İstanbul'da aramak beyhude bir emek ve boş bir iştiğaldir. İstanbul kadınına bakıp Türk kadınlığının mi'yârını anlamak yalnız güç değil hatta gayr-ı kabilidir. Eğer Türk kadınına görmek istiyorsanız Anadolu'yu geziniz, onun enmüzesini oralarda bulacaksınız. Hakikaten Anadolu kadını Türk kadınlığının örneği olabilecek yegâne timsalidir. Medenî bir kadında hangi vasıfları ararsanız mutlaka ve bilâ-istisnâ Anadolu kadını onları kendinde toplamıştır... Kadını zevk ve sefahat vasıtası olmaktan en evvel kurtaran, medenî olduğu rivayet edilen Avrupa'nın bugün varmak istediği bu gayeyi asırlarca evvel bulan Anadolu muhitidir. Anadolu'da kadın cemiyet denilen içtimai uzviyetin rûknüdür (Haydar Necip, 1924).

Bu zaviyede bazı Türkçü ve muhafazakâr aydınlar da Tek Partili yılların sonlarına doğru kadınların asli vazifeleri olan "analık ve zevcelik" rollerini ihmal etme-

12 Anadolu düşüncesinin ilk nüveleri 1924-1925'te çıkarılan *Anadolu Mecmuası*'nda izlenebilir.

lerinden yakınmışlardır. Örneğin; Nihal Atsız'a göre Türk kızları, "her şeyden önce yarının Türk anaları oldukları düşünülerek yetiştirilmeli"dir. Zira "vatanın iyi dans eden, şu kadar elbisesi olan, güzel boyanan, hatta kusursuz pasta yapan kızlara değil; 'bu vatana şerefli oğullar ve faziletli kızlar yetiştirmek en büyük borcumuzdur' diyen kızlara" ihtiyacı vardır (Atsız, 1943). 1947 yılında *Kızılalma Dergisi*: "Milliyetçiliğin hâkim olduğu memlekette KADININ VAZİFESİ daktiloluk değil ANALIK-TIR" manşetini kapağına taşımıştır.¹³ Benzer şekilde Samiha Ayverdi (1948, s. 69), kadının erkekle yarış içine girmesinin sakıncalarına işaret ederek, "ana denemeyen kadına salih manada kadın da denemeyeceğini" öne sürerken Osman Yüksel Serdengeçti (1949, s. 82), Cumhuriyet inkılaplarını kadınları yozlaştırmakla itham etmiş, kadınlara "birdenbire ve rastgele verilen geniş özgürlükleri" "taklitçi Batılılaşma"nın en zararlı taraflarından birisi olarak göstermiştir. Serdengeçti (1949, s. 144), "sözde inkılapçıların sokakta kafeslemek için kafes arkasından kurtardıkları (...) piyasanın en bol ve en ucuz metaı haline getirilen" kadını yeniden yuvasına dönmeye ve "ana olmaya" çağırmaktadır.

Nihayetinde devlet eliyle nizam verilen "ideal kadın" formunun sınırları çizilmiş bir kamusalığa davet edildiği erken Cumhuriyet döneminde geleneksel-modern, ileri-geri kutuplaştırması içinde kamusal alandan dışlanan "öteki" kadınların yeniden toplumsal görünürlüğü talep etmeleri için bile 1980'li yılları beklemek gerekecektir. Kadın kimliğinin köklü bir değişimin taşıyıcı unsurları olarak kurgulandığı Cumhuriyet reformları aynı zamanda reformlarla ulaşılmak istenen yeni "kadın" temsiline mesafeli geniş bir toplumsal kesimin kadınlar konusunda daha koruyucu hatta sınırlayıcı bir tutum sergilemesine yol açmıştır. Dolayısıyla kadınların belirli bir kısmı kamusal alanda varlık göstermeye çalışırken geniş bir toplumsal kesim de -dinsel yahut kültürel gerekçelerle- eğitim süreçleri başta olmak üzere uzun yıllar "görünmez" olmuştur.

Sonuç

Tanzimat döneminde yoğun bir biçimde tartışılan Batılılaşmanın hangi yönleriyle ve ne ölçüde tevarüs edileceğine ilişkin yönelimlerin temel meselelerinden birisi de kadınların yenileşme karşısındaki durumlarıdır. Bu dönemde yaşanan hızlı Batılılaşma karşısında geleneksel bakıyenin muaheze ve muhasebesinin en can alıcı konuları arasında kadınla ilgili meseleler yer almıştır. Özellikle tesettür, nikâh, bo-

13 Manşetin orijinalinde de harfler büyük punto ile yazılmıştır. (8), Aralık 1947.

şanma, taaddüd-i zevcât, miras gibi meselelerde İslam'a yöneltilen Batı kaynaklı eleştiriler karşısında dönemin aydınlarının tavır alışları, Batılılaşma karşısındaki tutumlarına bağlı olarak biçimlenmiştir. Batılılaşma taraftarları, yeni bir toplum düzeninin inşasını kadınların geleneğin yüklerinden kurtarılmasına bağlarken İslamcılar, kadınları içtimai hayatın muhafızları olarak görmüş ve Batı taklitçiliğine şiddetle karşı çıkmıştır. Türkçüler ise Arap ve İran etkisinden kurtarılmış "saf İslam"ın eski Türk kültürüne de uygun olarak kadını hürriyetine kavuşturacağını savunmuştur. Geleneksel bakiyenin muhafazasını savunanlarca da yenileşmeyi çeşitli düzeylerde kabul eden aydınlarca da kadın kimliğinin yeni toplum düzeninde nasıl tanımlanması gerektiğine ilişkin geliştirilen görüşlerin ortak noktası, ona yükledikleri sembolik işlev ve yüksek misyondur.

Tanzimat döneminin hararetle tartışmalarını II. Meşrutiyet döneminin yapısal ve hukuki reformları izlemiş, bu süreçte gündelik hayatın geleneksel yapısında ve mahremiyet düzeneklerinde yaşanan altüst oluşlar, kadınlara ve "cinsiyet" rollerine ilişkin zihniyet dünyasını köklü bir değişime uğratmıştır. II. Meşrutiyet dönemine kadar "iyi bir Müslüman", "ideal eş ve anne" rolleriyle öne çıkarılan kadın kimliğinin Batılılaşma eksenindeki dönüşümünü özellikle gündelik yaşam kalıplarının yenilenmesi ve modernleşme stratejileri bağlamında izleyebilmemizi sağlayan ve kadınların sosyal statülerinden aile içi rollerine, toplumsal iş bölümünden giyim-kuşama gündelik hayatın bütün formlarında Batılılaşma yönelimlerine ev sahipliği yapan kadın yazını da bu dönemde ciddi bir ivme kazanmıştır.

Batılılaşmanın Osmanlı'nın son yüzyılında sadece üst ve orta tabakayla sınırlı kalan etkisi, Cumhuriyet döneminde yerini toplumun bütün katmanlarını hedefleyen ve bunu da yeni devletin vatandaş idealine uygun olarak jakoben bir anlayışla düzenleyen modern reformlara bırakmış, kadın kimliği de (Batıcı ve Türkçü aydınların görüşleri mezcedilerek ve merkeze Batıcı aydınların görüşleri alınarak) modern Türkiye'nin kurucu tasavvurunun tecessüm ettiği "asrı" ve "hür" Türk kadını idealiyle bütünleşmiştir. Cumhuriyet'in kuruluş evresinde yeni bir devlet ve ulus yaratma ideali etrafında örgütlenen kamusal yaşam, devletin mutlak otoritesi ve tahakkümü altında her türlü farklılaşmanın bastırıldığı bir alanı yansıtmaktadır. Devlet yapısının ötesine geçerek toplumsal yaşamın tüm veçhelerine, davranış biçimlerine ve gündelik alışkanlıklara nüfuz etmesi amaçlanan köklü reformlar ve bunları uygulamak üzere kurulan çeşitli denetim mekanizmaları, kamusal yaşamı ehlileştirmek ve yeni bir forma kavuşturmak üzere seferber edilmiş, yeni Türkiye'nin "asrı" kadınları, toplumun içselleştirmesi beklenen değerlerin taşıyıcısı konumuna yükselmiştir. Bu süreçte Batılı değerlerin "medeniyet" ve "asrılık" adı

altında sloganlaştırılması, Türk tarih tezi anlatısıyla bütünleşerek muhayyel Batılı değerlerin mücessem Batı'ya karşı savunusuna dönüşerek Cumhuriyet milliyetçiliğinin ana dinamiklerinden birisi hâline gelmiştir. Bu milliyetçiliğe içkin olan Batı'ya karşı ve Batı'ya rağmen Batıcılık o kadar belirleyicidir ki dönemin ideal kadın tasvirlerine yönelik itirazlar bile ancak bu dil içinden yapılabilmektedir.

Kadınların geleneğe ait kabul ve alışkanlıklarını terk ederek sınırları tayin edilmiş bir kamusalık içinde hedeflenen yeniliklerin öncülüğünü üstlenmeleri, Batılılaşma ideali karşısında "her türlü geriliğin kaynağı" olarak okunan dinin, modern dünyanın özgürleştirici doğası karşısında kadını "esaret" altına alan "geleneksel" dünyasını terk etmeleri koşuluna bağlanmıştır. Zira kadınlar, gelenek içinde şekillenen bir bakiyeden kurtulabildiği ölçüde modern hayata katılabilecek, kendisini yeniden "var" edebilecektir. Bu çerçevede geçmişteki Türk topluluklarının yaşam biçimleri de kadın merkezli bir anlatı içinde yeniden inşa edilmiştir. Böylece uzak bir geçmişe duyulan hayranlıkla yakın geçmişin "yüklerinden kurtarılan" Türk kadınlarının "özledikleri" toplumsal statü ve rollere, Cumhuriyet reformları sayesinde yeniden erişmeleri mümkün olabilecektir. Bu yeni toplum tasavvuru içinde betimlenen "Cumhuriyet kadını" imajı, gelenek (ve gelenek dolayımında din) karşısında güçlü bir mesafe bilinciyle Cumhuriyet reformlarına içtenlikle bağlılığın yüksek temsilini ortaya koymaktadır. Bu imaja sadık kalmak koşuluyla kadınların sınırlı bir kesimi belirli hak ve özgürlüklere sahip olurken, geniş bir toplumsal kesim de -dinsel yahut kültürel gerekçelerle- eğitim süreçleri başta olmak üzere kamusal yaşamda uzun yıllar "görünmez" olmuştur. Kamusal alanın sivilleşmesi ve kurucu ideolojinin profan tabiatıyla kuşatamadığı "öteki" kadınların kamusal alanda varlık gösterebilmeleri için 1980'li yılları beklemek gerekecektir.

Contemporary and Independent The Transformation of Female Identity in Turkey from the Tanzimat to the Republic

Hicret K. Toprak

Introduction: The Construction of Female Discourse as a Social Category

The separation of public and private areas in Europe where feudalism had collapsed and nation states began to emerge opened the way to identifying men with the public sphere and women with the private sphere; as a result of this, women along with other classes apart from men (workers, the mentally ill) were excluded from the liberal order (Wagner, 1996, p. 71). New statutes that women tried to obtain in the public sphere and the fight (women's movement) they put forth in this context revealed the literature of a new woman. After the political, economic, and social developments experienced in and after the French Revolution of 1789, the topic of women began to consist of the narrative of a new *female history* by being addressed more so in the context of the struggle for rights; female identity had been equated with concepts such as being secondary, unequal, oppressed, and confined to private areas (Şişman, 2000, p. 65). The discourse of women's rights, which was a product of the social conditions revealing the conflict between the private and public spheres in Europe, were adapted to Eastern and Islamic societies as a tool for ideological conversion "in the process of spreading the Western lifestyle to

@ Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi. hicret.toprak@asbu.edu.tr

© Scientific Studies Association
DOI: 10.12658/M0321
insan & toplum, 2019.
insanvetoplum.org

non-Western societies alongside political colonialism first, and then economic and cultural colonialism” (Erkilet, 2015, p. 10).

This article assesses the redefining of the female identity that took place at the center of Westernization efforts since the Tanzimat and the mission imposed on women in the process of establishing the Republic of Turkey in terms of modernization and secularization policies; it discusses and debates the representation of the *ideal woman* whom this process attempted to construct within the socio-political universe of the Single-Party years that had reflected a strict isolation policy with motion from the printed and periodical publications of both periods.

Discussions on the Identity of the Muslim Woman in the Tanzimat Era

One of the basic issues that had determined Ottoman intellectuals’ ideological orientations towards modernization were their views on the social status of women. Since the Tanzimat, intellectuals had taken to the agenda the issue of how they would posture themselves against the new situations the modernization of women had brought together. Criticisms during this period on Islam and traditional Ottoman culture, especially on women, gave rise to a new area of debate: Would women be the elements that carried innovations or would they be the guardians of tradition?

One of the basic issues of the inclinations related to which aspects of and the extent to which Westernization would be inherited, which had been heavily debated during the Tanzimat Era, were cases of women opposed to innovation. Among the most crucial topics of the critique and accounting of the traditional remnant in the face of the rapid Westernization experienced during this era involved issues related to women. The attitudes taken by the era’s intellectuals against the Western-based criticisms directed at Islam on matters such as hijab, marriage, divorce, polygamy, and inheritance were formed based on their attitudes towards Westernization. While the supporters of Westernization connected the construction of a new social order to the redemption of women from the burdens of tradition (Celal Nuri, 1331, p. 8; Kasım Emin, 1913; Berkes, 2011; Ozankaya, 1984, p. 122), Islamists saw women as the guardians of social life and were seriously opposed to imitating the West (e.g., Mustafa Sabri, 1994; Said Halim Paşa, 1991; İzmirli İsmail Hakkı, 1339; Kara 1986, p. 49). Turkists argued that pure Islam free of Arabian and Persian influence would restore women to their freedom, as appropriate to the old Turkish culture (e.g., Ziya Gökalp 1976, p. 163). Some innovative Islamic thinkers

showed the tendency to transfer the problems women experienced in social life to historical and cultural remnants (Ramazan, 2005, p. 137; Carullah, 1999, p. 20). The common viewpoints developed by those advocating maintaining the traditional balance and by the intellectuals who also accepted various levels of innovation regarding how to define the identity of women in the new social order were the symbolic function and lofty mission they imposed upon it.

Second Constitutional Era and Women's Movements

The heated debates of the Tanzimat Era were followed by the structural and legal reforms of the Second Constitutional Era, and important steps were taken, especially on the topic of girls' education (Kurnaz, 1991, p. 9). The topsy-turvy occurrences experienced in the traditional structure of daily life and in the mechanisms of privacy inflicted the mindset of the world regarding women and gender roles to a radical change on this process. The literature on women, which has allowed us to monitor the identity transformation of women –who had been put forth with the roles of a *good Muslim, ideal wife and mother up* until the Second Constitutional Era– along the axis of Westernization particularly in the context of renovating everyday life patterns and which has hosted Westernization trends on all forms of daily life from women's social status and social work sections to their roles in the family and clothing and apparel, gained serious momentum in this period (Kurtoğlu, 2000; Çakır, 2010).

In order to be able to monitor the identity transformation of women, who had been put forth with the roles of being a *good Muslim, ideal wife, and mother* until the Second Constitutional Era especially in the context of modernization strategies and renovating daily life patterns, one must look at the periodical publications of the time. In this process, which has the magazine *Kadınlar Dünyası* [The World of Women] at the top, women's magazines that hosted Westernization trends on all forms of daily life, from women's social status and social work section to their roles in the family and clothing/apparel, gained serious momentum. Aside from this, literature on women also began to form in this period against orientalist texts that claimed women had been left back at almost every level in terms of women's secondary status and social status. While on one hand, women who published most of their letters and writings using a pen name had opened the perception of the (false) sided Muslim woman to questioning, on the other hand they had also attempted to relatively confront the historical heritage (e.g., Kadriye Hüseyin 1915/1982, pp. 18-19; Yaşar, 2007, p. 69).

Woman of the Republic: *Contemporary and Independent*

The impact of Westernization in the last century of the Ottoman Empire, which had remained limited only to upper and middle classes, was replaced with reforms in the Republic Era that targeted all layers of society and also regulated this through a Jacobin understanding in accordance with the new state's citizen ideal. In this process, the *contemporary* women of the new Turkey anymore had been raised to a position of carrying the values that society was expected to internalize; women located near the managing elite were highlighted as the prototype of the new Turkish woman. At the head of the most important indicators of participating in the *civilized* world in this period, where women's clothing apparel and representation in public life had attained a new symbolism, comes the *liberation* of women from the *yoke of the traditional world*. In fact, Mustafa Kemal, who spoke in 1934 about women having obtained the right to vote and be elected, would say the following about this, "Their future is of the need to search in the histories for Turk women within the sheets, under the veils, and behind the cages" (Eldeniz, 1956, p. 741). A typical example of this is the beauty contests that had been started by the Republic Newspaper (Cumhuriyet) since 1929. Through these pageants, while undermining the representational weight of the traditional female on one hand, on the other illustrated the *female body* as a symbol resembling Europe and the civilized world and at the same time liberalizing a section of urban middle- and lower-class women by instilling them with self-confidence and facilitating their public employment (Ahmad, 1995, p. 108).

Reconstructing the *female body* as a domain of power in the 20th century and inflicting a radical change in this context through all fronts indicates as radical a rupture as the transition from the Middle Ages to modern society according to Flax (as cited in Şişman, 2000, p. 42). The definition of the *modern self*, in which gender is reduced to a fictional and cultural acceptance by demolishing the belief that gender is given in terms of human nature, has led to reconstructing the body and gender as a domain of power. The ideal that modernity predicts as well as the metaphor of the *esteemed woman* are defined as a free *individual* possessing style who is always strong towards men, who knows and defends one's self-rights, who heeds these rights under the guarantee of law, and who never consents to being left aggrieved or deprived (Toprak, 2010, p. 64). The roles of womanhood in all layers of social life, in parallel with this new definition of gender distinguished by the modern paradigm, have undergone noticeable changes. In this context, gender policies centering on womanhood and the female body as an identity have brought

the re-portrayal of both womanhood and manhood to the agenda and through these new gender descriptions have also led to the emergence of these new bodies and cults that sanctify these bodies in a way. Due to these new definitions, men and women have become (and been introduced as) each a new actor and in fact each a *defendant* producing policies against and competing with one another. When looked at from this context, having religions and in particular the power demands and imagined world of males as groundwork reflecting each one's legitimacy must come as no surprise. Feminist theories in particular always emphasize the existence of a *male-dominated* theme in terms of religion. According to this, women should not expect any religion to hold their hand because religions cannot respond to the problems of women in the modern world; in fact, dating back to the past, most of the roots of the problems have even been produced by religions (Berktaş, 1995). In the experience of the Turkish modernization and the Westernization that began with the Tanzimat, women have been encoded as the carriers of civilization, and the *ideal of liberalizing* women (having them be liberated) has been connected primarily to the conditions of Westernization. Having women gain visibility by abandoning their *private space* is provided by Westernization being the *cornerstone* and *basic criterion of civilization* (Göle, 1991, p. 31). Women's participation in modern social life and inclusion in the public by abandoning their acceptance and habits belonging to tradition –thus having them be the pioneers of the targeted innovations– were reinforced by mobilizing their power that had been limited by reformation movements in the Ottoman Empire together with the Republic as a fundamental part of the revolutions. Accordingly, the *traditional* world of religion, which was read as the *source of all backwardness* in the face of the ideal of Westernization and had taken women under *captivity* in contrast to the liberating nature of the modern world, must be abandoned because women would be able to participate in modern life and *recreate* themselves to the extent to which they could escape from a remnant that had been shaped within tradition. The *women of the Republic* must be enlightened (intellectual), modern (contemporary), and sociable (activist) while undertaking this new mission that had been imposed on their self (Göle, 1991, p. 78). After this, women's demands for social status would only be met to the extent to which they had embraced the new role of woman that had been drawn. Thus women “became the Republic of Turkey's mannequins of modernism; the government planned everything, from what they needed to wear to how they needed to behave, in which areas they needed to specialize, and in which parties they needed to participate” (Durakbaşı, 1988, p. 168).¹

1 For ballets of the Republic as an example related to this topic, please see Aydemir (1975, p. 275).

The main characteristic of the deep-rooted reforms implemented in the first decade of the Republic in particular had been manifested in the form of an essential departure and break from the traditional remnant. This process, which gave weight to policies directed at constructing a new design for society, was clearly seen to have also brought about a fundamental change in its features looking at women. The Unified Schooling Law, which secularized the education system in 1924, was adopted by the Civil Code in 1926; women obtained the right to vote in municipal elections in 1930 and in parliamentary elections in 1934. No legal regulation was made regarding women's dress attire, unlike men's. Instead, a specific group of women were expected to show stature in social media through the ideal female form in order to reveal the new character of the young Republic. Thus women "became the Republic of Turkey's mannequins of modernity; the government planned everything, from what they needed to wear up to how they should behave, in which areas they should specialize, and in which parties they should participate" (Durakbaşa, 1988, p. 168). Topics on women's education and employment were addressed as part of the *national economy and culture*; women's ascent to the public sphere was supported in all areas as a state policy (Tunaya, 1984, p. 25).

The dissertation of the *Turkish history thesis* had also been benefitted from in establishing women's identity. The Turkist views that Ziya Gökalp had spearheaded during the Tanzimat era were reinterpreted in the 1930s within the narrative of the dissertation of Turkish history; old Turks' holding women in the foreground as *equal* with men and as an active subject in social life was highlighted. Here, however, unlike the views of Z. Gökalp, there was no place in Islam, even in its *pure form* (İnan et al., 1930; Ersanlı Behar, 1996, p. 99). According to Auerbach (2010, p. 301), it was an *anti-tradition* nationalism whose formation had been attempted through this new dissertation of history. While rejecting Islamic cultural heritage on the one hand, the Turkish communities of the past were presented with an anachronistic approach backwards from today as "communities that had recognized a secular, tolerant, democratic, parliamentarian, equitable and broad place for women" on the other hand (Akman, 2011, p. 90). Thus Turkish women, who had been *saved from the burdens* of the recent past with the admiration felt for the distant past, had become able to again access the social status and roles *they had been missing* thanks to the reforms of the Republic (e.g., Daver, 1935, Yusuf Ziya, 1932). These examples reveal the limits of the relationship of Westernization with the nationalism that had also simultaneously characterized the modernization of the Republic. Turning Western values into slogans under the name of *civilization* and *modernity* became one of the main dynamics of the Republic's nationalism by

turning the imaginary Western values into protection against the West and by integrating it with the narrative of the Turkish historical dissertation. Westernism, which is intrinsic to this nationalism, against the West, and in contrast to the West, was so decisive that even objections about the period's depictions of the ideal woman could only be made from within this language. The depictions of the *Anatolian woman*, who was illustrated as a national figure, are noteworthy in this context (e.g., Haydar Necip, 1924). In this corner, some Turkic and conservative intellectuals were close to omitting the roles of *maternity and pleasure*, which are fundamental roles of women, towards the end of the Single Party Years (e.g., Atsız, 1943; Ayverdi, 1948, p. 69; Serdengeçti, 1949, p. 82).

Conclusion

Inviting the form of the *ideal woman*, who had eventually been given statutes by the state, to a public domain would even have to wait until the 1980s in order to see again the social visibility demanded by the "other" women who had been excluded from the public domain within the traditional-modern, back-and-forth polarization of the early Republican Era. The Republican reforms, in which women's identity had been constructed as the carrier elements of a radical change, at the same time also led to a more protective and restrictive attitude towards women by a large social section far removed from the new representation of women that the reforms wanted to reach. Thus while a specific segment of women were trying to show their presence in the public sphere, a wide segment of society was also *not seen* for many years upon starting their education process for religious or cultural reasons. Waiting until the 1980s would be necessary for civilizing the public sphere and seeing the *other* women whose presence the founding ideology had not accepted in the public sphere with its profane nature.

Kaynakça | References

- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. Y. Alogan (Çev.). İstanbul: Sarmal.
- Akman, Ş. T. (2011). Türk tarih tezi bağlamında erken Cumhuriyet dönemi resmî tarih yazımının ideolojik ve politik karakteri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, 80-109.
- Atsız, N. (1943). Türk kızları nasıl yetiştirilmeli? *Orhun*, 13.
- Aydemir, Ş. S. (1975). *Tek adam* (III. Cilt). İstanbul: Remzi.
- Ayverdi, S. (1948). *Mesihpaşa imamı*. İstanbul: Gayret.
- Berkes, N. (2011). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.

- Berktaş, F. (1995). *Tek tanrılı dinler karşısında kadın*. İstanbul: Metis.
- Carullah, M. (1999). *Hatun*. M. Görmez (Çev.). Ankara: Kitâbiyat.
- Celal Nuri. (1912/1331H). *Kadınlarımız*. İstanbul: Matbaa-i İcâhid.
- Çakır, S. (2010). *Osmanlı kadın hareketi*. İstanbul: Metis.
- Daver, A. (7 Şubat 1935). Türk kadını sevin ve kıvanç duy! *Cumhuriyet*.
- Durakbaşı, A. (1988). Cumhuriyet döneminde Kemalist kadın kimliğinin oluşumu. *Tarih ve Toplum*, 91, 167-171.
- Eldeniz, P. N. (1956). Atatürk ve Türk kadını. *Bellekten*, 20(80), 739-742.
- Erkilet, A. (2015). *Eleştirellikten uyuma Müslümanların kamusal alan serüveni*. İstanbul: Büyüyen Ay.
- Ersanlı Behar, B. (1996). *Tarih ve iktidar*. İstanbul: Afa.
- Ertaylan, İ. H. (1965). *Tevfik Fikret mâlûmât'ında*. İstanbul: Tevfik Fikret Derneği.
- Göle, N. (1991). *Modern mahrem*. İstanbul: Metis
- Haydar Necip. (1924). Anadolu kadını. *Anadolu Mecmuası*, 3.
- İnan, A. vd. (1930). *Türk tarihinin ana hatları methal kısmı*. İstanbul: Maarif Vekâleti.
- İzmirli İsmail Hakkı. (1339). *el-Cevabü's-sedid fî beyan-ı dini't-tevhid*. İstanbul: Tedkikat ve Telifat-ı İslamiye.
- Kadriye Hüseyin. (1915/1982). *Büyük İslam kadınları (muhadderat-ı İslam)*. İstanbul: Bedir.
- Kara, İ. (1986). *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi*. İstanbul: Risale.
- Kasım Emin. (1913). *Hürriyet-i nisvan*. Z. Megamız (Çev.). İstanbul: Matbaa-i Hayriye.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet öncesinde Türk kadını (1839-1923)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı.
- Kurtoğlu, A. (2000). Tanzimat dönemi ilk kadın yayınında dinin yer alış biçimleri. Y. Ramazanoğlu (Ed.). *Osmanlıdan Cumhuriyete kadının tarihi dönüşümü içinde* (ss. 21-52). İstanbul: Pınar.
- Ozankaya, Ö. (1984). Laiklik öncesi dönemde Şemseddin Sami'nin aile düzenine ilişkin görüşleri. *Türkiye'de ailenin değişimi -toplumbilimsel incelemeler-*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Ramazan, T. (2005). *İslâmî yenilenmenin kökenleri -Afgânî'den el-Bennâ'ya kadar İslâm islahâtçıları-*. İstanbul: Anka.
- Said Halim Paşa. (1991). *Buhranlarımız*. İstanbul: İz.
- Serdengeçti, O. Y. (1949). *Mabetsiz şehir*. Ankara: Serdengeçti.
- Toprak, H. K. (2010). Kadın sorunlarını dinle buluşturmak. 21. yüzyılın eşliğinde kadınlar: değişim ve güçlenme (2. Cilt) içinde (ss. 63-70). İzmir: DEÜ Fen Fakültesi.
- Tunaya, T. Z. (1984). *Türkiye'de siyasal partiler* (1. Cilt). İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Wagner, P. (1996). *Modernliğin sosyolojisi*. M. Küçük (Çev.). Ankara: Fecr.
- Yaşar, F. T. (2007). Şüküfezar: Kadınlar tarafından kadınlar için ilk süreli yayın. *DEM Dergi*, 4, 68-72.
- Yusuf Ziya. (3 Ağustos 1932). Türk kadını. *Cumhuriyet*.
- Ziya Gökalp. (1976). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

